

РЕЗНІК

Володимир Станіславович – доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА СОЦІЄТАЛЬНА СПІЛЬНОТА В УМОВАХ ВІЙНИ: ЛЕГІТИМАЦІЯ, ЛОЯЛЬНІСТЬ ТА СОЛІДАРИЗАЦІЯ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 3 травня 2023 року

У 1992 р. в Інституті соціології НАН України було започатковано фундаментальний дослідницький проєкт соціологічного моніторингу настроїв, преференцій, моделей поведінки українців, їхнього ставлення до подій. Цей проєкт триває дотепер. Накопичені за 30 років унікальні емпіричні дані служать основою для науково обґрунтованих інтерпретацій, оцінок та вивчення далекосяжних соціальних наслідків російської агресії проти України.

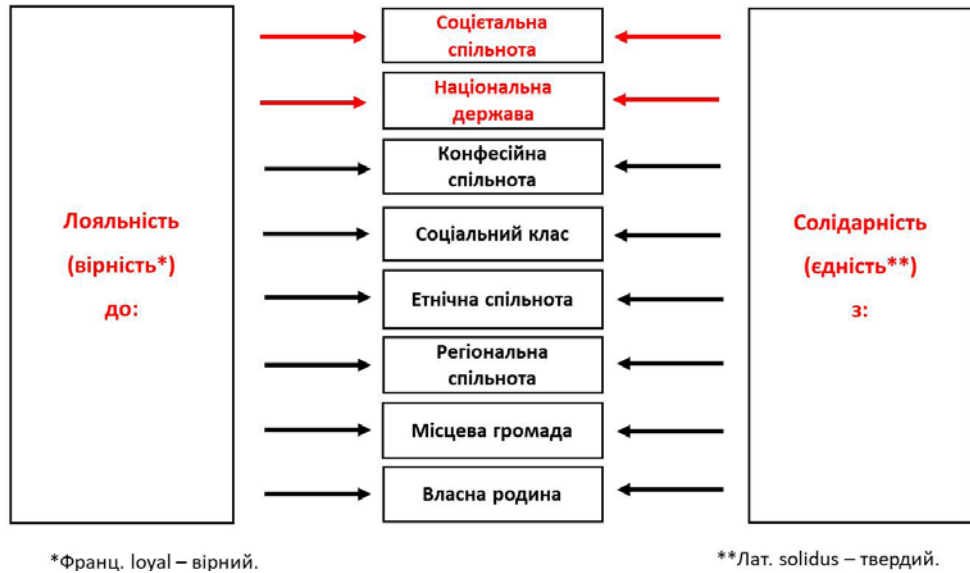
Вельмишановний Анатолію Глібовичу!
Високоповажні пані та панове!

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну більшість українців у різний спосіб гуртуються для спротиву загарбникам. Водночас непоодинокими є випадки співпраці українських громадян з агресором. Релевантним теоретичним підґрунтям для соціологічного аналізу та інтерпретації цих суперечливих тенденцій є поняття соцієтальної спільноти. Це поняття на фундаментальному рівні розробив видатний американський соціолог Толкот Парсонс. Він визначив *соцієтальну спільноту* як сукупність взаємопроникних колективів різних типів, які координуються та кооперуються на основі єдиного інституційного нормативного соціального порядку суспільства.

Серед основних типів цих колективів – соціальні класи, етноси, релігійні конфесії, регіональні спільноти, місцеві громади. Між колективами кожного з цих типів неминуче існує нерівність, пов'язана з доступом до різних цінних та дефіцитних ресурсів. Наслідком цього можуть бути потенційна соціальна поляризація, напруження та конфлікти між ними.

Для запобігання таким конфліктам розбудовується нормативний інституційний соціальний порядок суспільства, який структурує соцієтальну спільноту. Йдеться, власне, про су-

Рис. 1. Сегментарна (множинна) лояльність та солідарність

пільний лад, що втілюється передусім у національному законодавстві. Він нормативно регламентує та інтегрує соціальні статуси, права та обов'язки різних типів людських колективів та їхніх членів. Зовні суспільний лад проявляє себе в координації та кооперації цих колективів, а також у їхній лояльності до нього.

Поряд з лояльністю до суспільного ладу передумовою існування, стійкості та сталості соціетальної спільноти вважають солідарність з нею різних типів колективів у її складі.

Лояльність і солідарність мають загалом сегментарний, або множинний, характер (рис. 1). Усі колективи, до яких входить особа, потребують її лояльності та солідарності. Іноді можуть виникати конфлікти конкуруючих лояльностей та солідарностей. Тоді перед особою часто постає вибір, якій лояльності та солідарності віддати перевагу.

Толкот Парсонс стверджував, що в ранньосучасних та сучасних суспільствах основою для структурно значущих солідарних спільнот є соціальний клас, етнічна належність, релігія, а також місцеве та регіональне проживання.

Проте в умовах війни із зовнішнім ворогом виживання суспільства й держави вимагає більшої пріоритетності соціетальної та національно-державної лояльності і солідарності.

Якщо натомість для громадян більш пріоритетною є конфесійна, соціально-класова, етнічна, регіональна, місцева чи сімейно-родина лояльність і солідарність, суспільство та держава ослаблюються і можуть зазнати воєнної поразки та розпаду. Прикладами є розпад Російської, Османської, Австро-Угорської та Німецької імперій внаслідок їх згубної участі у Першій світовій війні.

Перш ніж бути лояльними до суспільного ладу і національної держави, солідарними із соціетальною спільнотою, громадяни мають визнавати її, приймати її існування. Тобто йдеться про легітимацію, яка на рівні масової свідомості є процесом набуття або підвищення рівня легітимності. У соціології легітимність — це суб'єктивно усвідомлена громадянами прийнятність, виправданість, законність, правомірність або справедливість суспільного ладу своєї країни чи як мінімум примирення з його існуванням.

Оскільки легітимація є переходом від одного стану легітимності до іншого, її тенденції можна з'ясувати на основі вимірювання цих станів у масових соціологічних опитуваннях. Як засіб вимірювання рівня легітимності суспільного ладу було використано шкалу аномії Г. Макклоскі та Дж. Шаар. В Україні цю шкалу

було апробовано Наталією Паніною, і ми застосовуємо її в наших моніторингових опитуваннях починаючи з 1992 р.

Отже, теоретичним підґрунтям для такого вимірювання є поняття *аномії* як суспільного безладу — антипода суспільного ладу. Поняття «аномія» (франц. *anomie* — відсутність норм, від грец. *ἀνομία* — беззаконня) ввів видатний французький соціолог Еміль Дюркгайм. Шкала Г. Макклоскі та Дж. Шаар вимірює аномійну деморалізованість як психологічну реакцію людей на сприйнятий ними суспільний безлад, поточну відсутність системи норм, яка об'єднує людей у соціетальну спільноту або суспільство загалом.

Респондентам запропоновано погодитися чи не погодитися з 9 твердженнями з єдиною шкалою можливих відповідей (1 бал — не згоден, 2 бали — не знаю, 3 бали — згоден):

1. *Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно.*

2. *Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах.*

3. *Чого сьогодні нам не вистачає, так це справжньої дружби, як було раніше, — на все життя.*

4. *Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять.*

5. *Раніше люди краще себе почували, тому що кожен знав, як вчиняти правильно.*

6. *Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати.*

7. *За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити.*

8. *Я часто не розумію, що до чого; відчуваю себе ніяково.*

9. *Мені здається, інші краще за мене знають, що вірно, а що — ні.*

Відповіді фіксують можливі реакції несхвалення, неприйняття та невизнання поточного суспільного ладу, коли люди сприймають цей лад як несталий, не вартий віри, невизначений, незбагнений, незрозумілий, незатишний, загалом дискомфортний і чужий.

Наведений тут аналіз тенденцій легітимації та солідаризації ґрунтується на даних 30-річного соціологічного моніторингу Інституту

соціології НАН України та опитування соціологічної групи «Рейтинг», проведеного в листопаді 2022 р.

Слід зауважити, що до повномасштабного російського вторгнення наші моніторингові опитування проводилися віч-на-віч методом роздаткового анкетування. В листопаді-грудні 2022 р. респондентів опитували методом телефонного інтерв'ю з використанням комп'ютера на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів.

Після повномасштабного російського вторгнення зафіксовано найбільше зниження рівня аномійної деморалізованості за весь час спостережень (рис. 2).

Тобто є підстави стверджувати, що на тлі великої екзистенційної загрози національній державності та соціетальній спільноті України для українських громадян суттєво підвищився рівень легітимності її суспільного ладу. Причому це стосується жителів усіх регіонів України (рис. 3).

Упродовж першого десятиліття існування України як незалежної держави громадянам з усіх її регіонів був властивий високий рівень аномійної деморалізованості. На сьогодні статистичні відмінності середніх цього показника за регіонами є незначущими.

З 2005 по 2021 р. зафіксовано виразні й статистично значущі відмінності за рівнем аномійної деморалізованості між Західним регіоном та Півднем і Сходом України (рис. 3). Зростання цих відмінностей здебільшого відбувалося після подій Помаранчевого Майдану та Євромайдану, зокрема у 2005 і 2014 рр. У листопаді 2022 р., після повномасштабного російського вторгнення, спостерігається найбільше синхронне зниження рівня аномійної деморалізованості в усіх регіонах України. Тобто легітимність її суспільного ладу майже рівною мірою підвищилася для всіх громадян країни.

Загалом на користь твердження про суттєве підвищення легітимності суспільного ладу України для її громадян свідчить також динаміка значень індексу цинізму. Цей показник за принципом побудови подібний до індексу аномійної деморалізованості за шкалою аномії

Рис. 2. Динаміка середніх індексу аномійної деморалізованості (діапазон шкали 0–18 балів; 9–12 балів – підвищений рівень; вище 12 балів – високий рівень)

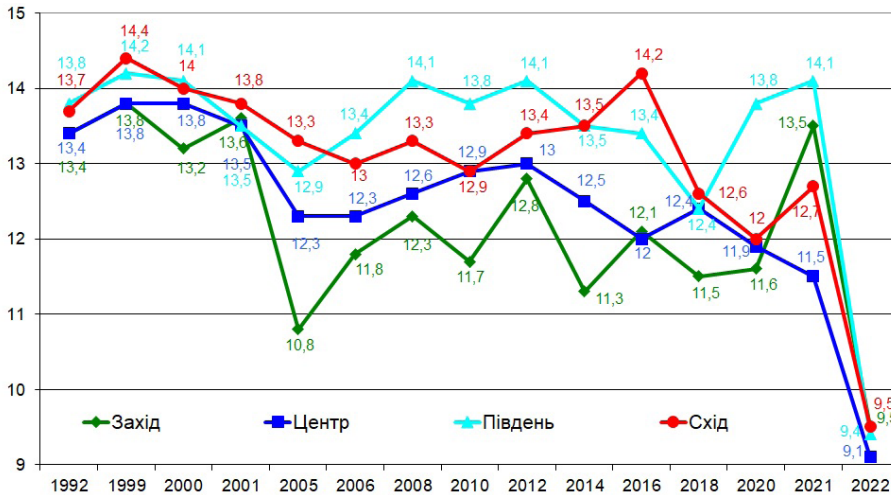
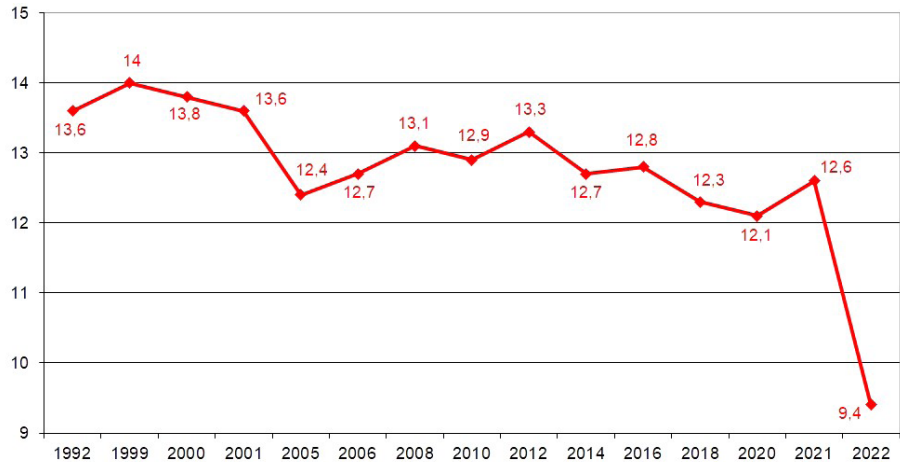

Рис. 3. Динаміка розподілу середніх індексу аномійної деморалізованості за регіонами України

Рис. 4. Динаміка середніх індексу цинізму (діапазон шкали 0–14 балів)

Макклові—Шаар. Він є мірою зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей, держави та нації, дефіциту довіри в суспільстві і опосередковано відображує міру легітимності суспільного ладу. У грудні 2022 р. також було зафіксовано його найбільше зниження за весь період моніторингових спостережень (рис. 4).

Цю тенденцію можна інтерпретувати як вияв суттєвого зростання рівня легітимності суспільного ладу в Україні на рівні масової свідомості у відповідь на відверту російську агресію.

Легітимація суспільного ладу, як його прийняття та визнання, є супутньою процесу національної солідаризації, тобто єднання громадян зі своєю соціетальною спільнотою.

Процесу цієї солідаризації може сприяти спостережувана національно-етнічна гомогенізація соціетальної спільноти України. Зокрема, динаміка відсоткового розподілу за показником національно-етнічної самоідентифікації виявляє тенденції поступового й невпинного зростання частки громадян, які на запитання про свою національність дали відповідь «українець». Водночас синхронно скорочувалася частка громадян, які на це саме запитання відповідали «росіянин» (рис. 5).

Ці процеси тривали впродовж трьох попередніх десятиліть, і останній рік у цьому аспекті є доволі типовим. Спостережене поступове зниження етнічної гетерогенності українського суспільства може істотно полегшити процес його національної солідаризації.

Водночас релігійна гетерогенність сучасного українського суспільства може ускладнити його національну солідаризацію. Динаміку сегментування соціетальної спільноти України за релігійним віросповіданням можна спостерегти за показником відповідної самоідентифікації респондентів. Двадцятилітні розподіли (2002—2022 рр.) за цим показником засвідчують порівняно стабільні невеликі частки протестантизму, ісламу, іудаїзму та інших віросповідань. Частка нерелігійних громадян у різні роки коливалася від 9,8 до 16,7 %.

Православ'я абсолютно переважає в сучасному українському суспільстві. Впродовж пе-

ріоду моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України з 2002 по 2022 р. частка громадян, які самоідентифікують себе як православних, змінювалася в межах 70—80 %.

На початку 1990-х років у Західному регіоні України між прихильниками православ'я та греко-католицизму існувало значне напруження, виникали конфлікти, але наразі це протистояння вичерпалося. Водночас православна релігійна спільнота України з 1990 р. була і залишається дотепер розмежованою на конфесії, зорієнтовані на підтримання і збереження духовного зв'язку з Російською Православною Церквою або на унезалежнення від неї. І найбільша конфліктність впродовж трьох десятиліть спостерігається саме між цими двома конфесійними полюсами православ'я.

Упродовж останніх 6 років (2016—2022 рр.) у моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України ми застосовуємо показник самоідентифікації належності до православних церков у сучасній Україні, який видається нам відносно вдалим. Цей показник було розроблено в процесі проведення низки методичних експериментів у попередні 22 роки.

На рис. 6 наведено динаміку показника самоідентифікації громадян щодо їх належності до православних церков. Частка тих, хто пов'язує себе з Українською Православною Церквою Московського Патріархату, з 2016 по 2021 р. становила в середньому близько 16 %. Після повномасштабного російського вторгнення вона зменшилася до 5,6 % (станом на грудень 2022 р.), тобто на 10 %.

Водночас сукупна частка самоідентифікації громадян з Українською Автокефальною Православною Церквою та Українською Православною Церквою Київського Патріархату з 2016 по 2018 р., а згодом частка самоідентифікації громадян з утвореною внаслідок об'єднання цих Церков помісною Православною Церквою України з 2019 по грудень 2022 р. була мінливою, перебуваючи в межах від 26 до 30 %. Ця частка суттєво не змінилася після повномасштабного російського вторгнення.

На особливу увагу заслуговують доволі вагомі частки православних громадян, які не са-

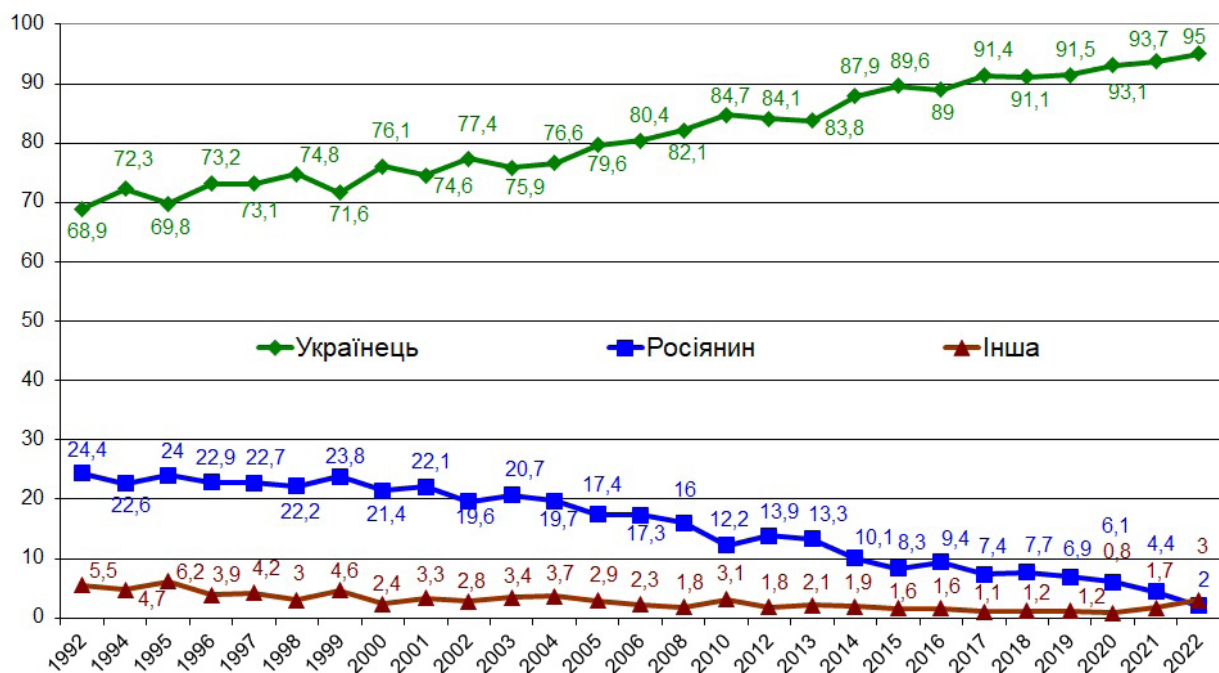

Рис. 5. Динаміка розподілу національно-етнічної самоідентифікації (національності), %

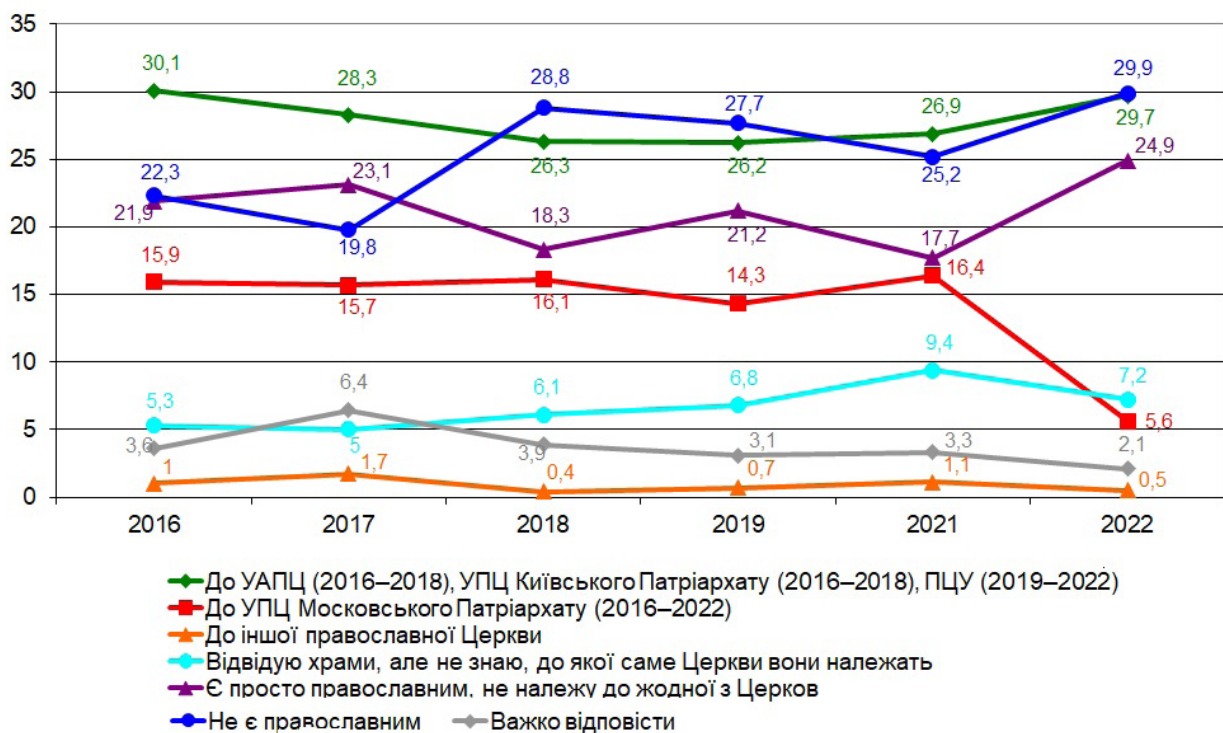

Рис. 6. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Якщо Ви є православним, то до якої православної Церкви Ви належите?», %

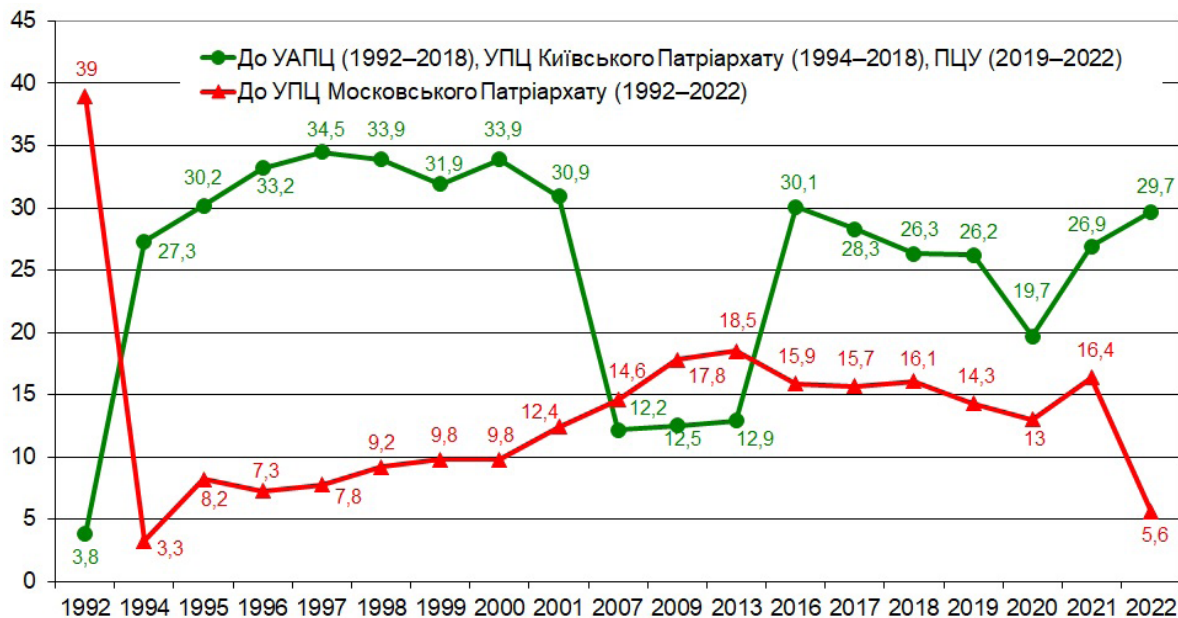

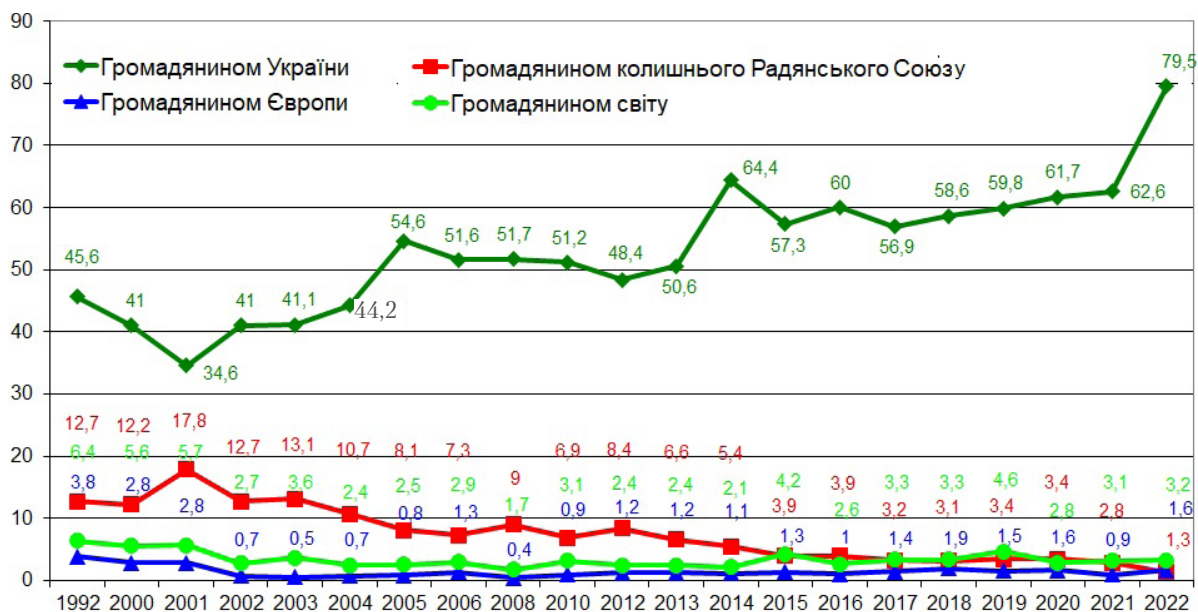
Рис. 7. Динаміка зведеного розподілу самоідентифікації належності до УАПЦ (1992–2018), УПЦ Київського Патріархату (1994–2018), ПЦУ (2019–2022) та УПЦ Московського Патріархату (1992–2022), %

моїдентифікувалися з двома конфліктуєчими течіями українського православ'я, що орієнтуються або на підтримання і збереження духовного зв'язку з російським православ'ям, або на автокефалію. Зокрема, частка громадян, які вважають себе «просто православними, але не належними до жодної з Церков», з 2016 по листопад 2022 р. зросла з 20 до 25 %. Одразу після повномасштабного російського вторгнення вона збільшилася на 7 %. Водночас впродовж останніх 6 років частка православних громадян, які «відвідують храми, але не знають до якої саме Церкви вони належать», коливалася в межах від 5 до 9 %.

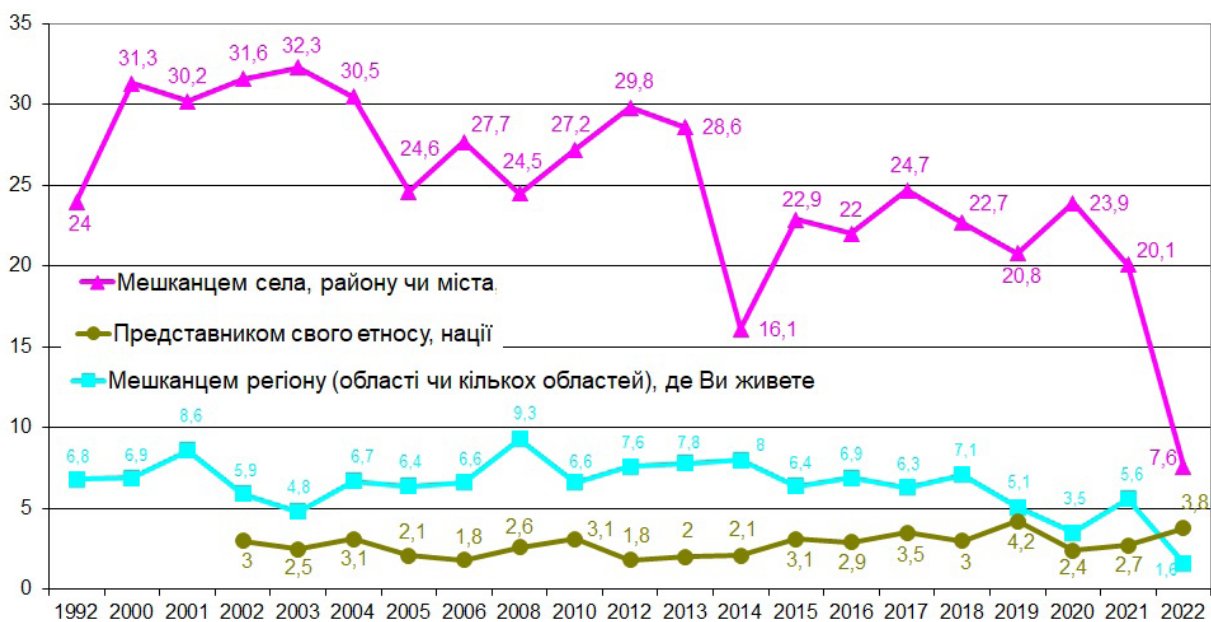
Спостережена невизначеність церковної ідентичності майже 30 % громадян України православного віросповідання засвідчує неабияку складність процесів в українському православ'ї. В сучасному українському суспільстві ці непрості процеси цивілізаційного самовизначення та автокефалізації почалися з 1989 р. і тривають уже 34 роки. Науковці Інституту соціології НАН України спостерігають за ними в рамках соціологічного моніторингу з 1992 р.

Це була доволі складна наукова проблема. Її розв'язання потребувало розроблення релевантних методичних засобів спостереження. Методичні експерименти зі шкалами емпіричних показників, що здійснювалися з 1992 по 2017 р., а також у 2020 р., не завжди були вдалими. Так, у 2009 та 2013 рр. селективність експериментальних шкал православної самоідентифікації залишала бажати кращого: в ці роки було спостережено аномальну сукупну частку громадян (67 %), які не вважали себе православними. Тоді як за наведеними перед цим розподілами за показником самоідентифікації релігійного віросповідання у 2008, 2010, 2012 та 2014 рр. своє православне віросповідання засвідчували 78 % громадян.

Власне, сама ситуація необхідності своєї церковної самоідентифікації для значної частини православних громадян є дискомфортною як під час соціологічного опитування, так і в реальному житті. Після повномасштабного російського вторгнення третині громадян притаманне православне віросповідання з одночасною невизначеністю церковної самоідентифікації. У майбутньому їх церковне са-

a

б

Рис. 8. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)», %

мовизначення може змінити співвідношення вірян конфліктуючих православних церков в Україні.

На рис. 7 у більш зручному масштабуванні наведено динаміку кількості прихильників двох конфліктуючих напрямів українського православ'я. Виразна орієнтація на автокефалію в середньому 30 % православних громадян спостерігалася у періоди з 1994 по 2001 р., з 2016 по 2019 р., з 2021 по листопад 2022 р. Зменшення цієї частки нижче рівня 30 % в окремі періоди почасти можна пояснити невдалими методичними експериментами зі шкалами.

Натомість частка самоідентифікації громадян з Українською Православною Церквою Московського Патріархату з 1992 по грудень 2022 р. загалом скоротилася з 39 до 5,6 %. Проте у 2009 та 2013 рр. ця частка перевищувала сукупну частку самоідентифікації з Українською Автокефальною Православною Церквою та Українською Православною Церквою Київського Патріархату.

Можна припустити, що тут далася взнаки низка супутніх подій. Зокрема, піднесення суспільного авторитету предстоятеля Української Православної Церкви Московського Патріархату митрополита Володимира Сабодана, коли він мав шанс бути обраним патріархом Російської Православної Церкви після смерті її патріарха Алексія II у 2009 р., але відмовився, заявивши, що хоче постати перед Богом 121-м митрополитом Київським, а не 16-м патріархом Московським. Значний суспільний резонанс викликав тиск на митрополита Володимира Сабодана з боку режиму Президента України Віктора Януковича з метою змусити його поступитися позицією предстоятеля на користь наближеної до цього режиму людини. Однак пріоритет у з'ясуванні цих аспектів цілком належить досвідченим дослідникам у галузі релігієзнавства.

Загалом суспільний запит на автокефалію є найпотужнішою православною орієнтацією другої половини як 1990-х, так і 2010-х, а також початку 2020-х років. Однак більш як 30-річна конкуренція та безкомпромисний конфлікт

цільних православних церков в Україні послаблює процес національної солідаризації в ній.

Ще одним вагомим фактором національної солідаризації в Україні є процес громадянської самоідентифікації. За три десятиліття частка тих, хто самоідентифікує себе передусім як громадянина України, зросла на 34 % і становить майже 80% (рис. 8а). Зокрема, на тлі повномасштабного російського вторгнення впродовж останнього року громадянська самоідентифікація зросла майже на 17 %.

Водночас з 1992 по грудень 2022 р. спостерігається синхронне скорочення на 16 % частки локальної самоідентифікації як мешканця села, району чи міста. При цьому після початку повномасштабної російської агресії таке скорочення становило 12 % (рис. 8б).

Характерними є тенденції суттєвого зростання національної громадянської та скорочення локальної місцевої самоідентифікації відразу після подій Помаранчевого Майдану, Євромайдану та повномасштабного російського вторгнення. Випробування, ризику, загрози, їх переживання та успішна протидія їм посилюють національну громадянську самоідентифікацію та солідаризацію. Це дає підстави припускати підвищення згуртованості, стійкості, дієвості, а відтак, і суб'єктності та успішності української соціетальної спільноти у протистоянні з екзистенційним ворогом.

Загалом війна, як і інші екстремальні події в новітній історії України, виступає каталізатором соціальної модернізації та консолідації українського суспільства, увиразнює потенціал його життєздатності та цивілізаційне самовизначення. Важливість та актуальність соціологічних досліджень соціальних наслідків російсько-української війни полягають у тому, що її невід'ємною складовою є безкомпромисне інформаційно-психологічне й культурно-сміслові протистояння. Метою агресора в ньому є делегітимація самого існування української соціетальної спільноти та її права на самовизначення.

Соціологічні дослідження у період повномасштабної російської воєнної агресії проти України стають важливим методом вивчення

соціальної поведінки й діагностики суспільних настроїв у сучасному українському суспільстві, що значно поглиблює наукове розуміння соціального потенціалу результативного національного спротиву агресору.

Унікальні емпіричні дані для науково обґрунтованих інтерпретацій та оцінок соціальних наслідків війни забезпечує фундаментальний дослідницький проєкт соціологічного

моніторингу настроїв, преференцій, моделей поведінки і ставлення до подій, який здійснює колектив Інституту соціології НАН України впродовж 1992—2022 рр. Подальше проведення цього моніторингу потребує всебічної підтримки і сприяння Президії НАН України.

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Volodymyr S. Reznik

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-0034>

MODERN UKRAINIAN SOCIETAL COMMUNITY IN THE CONDITIONS OF WAR:
LEGITIMATION, LOYALTY AND SOLIDARITY

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, May 3, 2023

In 1992, the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine launched a fundamental research project on sociological monitoring of moods, preferences, behavior patterns of Ukrainians, and their attitude to events. This project continues to this day. The unique empirical data accumulated over 30 years form the basis for scientifically based interpretations, assessments and studies of the far-reaching social consequences of Russian aggression against Ukraine.

Cite this article: Reznik V.S. Modern Ukrainian societal community in the conditions of war: legitimation, loyalty and solidarity. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (7): 46–55. <https://doi.org/10.15407/visn2023.07.046>